

A. Sajti Enikő

Az impériumváltások hatása a délvidéki magyarok társadalomszerkezetére

A délszláv királysághoz csatolt délvidéki területek alapvetően mezőgazdasági jellegű területek voltak, döntő részük jó minőségű szántó volt, amelyen elsősorban gabonát, ezen belül is főként kukoricát és búzát termeltek, de fontos terméknek számított a kender is. A Délvidék fogalma az első világháború előtt nem alaptalanul fonódott össze a gondtalan jóléttel, a gazdagsággal, a joviális gazdag földesúr, a magyar nábob képzetével. A nagy délvidéki földbirtokok a Batthyány, a Széchenyi, a Csekonics, a Chotek, a Vojnits, a Dünderszki, a Fernbach és a Lelbach családok birtokában voltak, a Habsburgok Frigyes főhercegi ága pedig Baranyában birtokolt két nagy uradalmat. A magyar agrárnépességen belül ugyanakkor igen magas volt a földnélküliek aránya.

Az egyes nemzetiségek társadalmi megoszlására vonatkozóan nincsenek pontos adataink, az elcsatolt területek *egészére* vonatkozóan azonban megbízható adatokkal rendelkezünk. Az 1931-es jugoszláv adatok szerint a mezőgazdaság foglalkoztatta a délvidéki lakosság 71,2 %-át, ami lényegében megegyezett az 1910-es magyar népszámlálási adatokkal. A lakosság 15 %-a az alapvetően mezőgazdasági jellegű iparban, kisiparban dolgozott, 2,8% pedig közalkalmazott és szabadfoglalkozású volt. A köztisztviselők számára csak következtetni tudunk. Az Országos Menekültügyi Hivatal kimutatása szerint az 1918 és 1924 között az

SzHSz Királyságból *Magyarországra menekült, optált, kiutasított 44.903 személy* közül 8.511 fő volt köztisztviselő, a többiek főként tanárok, tanítók, földbirtokosok, szellemi szabadfoglalkozásúak és magántisztviselők voltak. Az első impériumváltáskor tehát a jugoszláviai magyarok csaknem *10%-a hagyta el a Délvidéket*, akik szinte teljes egészében a kisebbségbe került magyarság 2,8 %-át kitevő *középosztály* soraiból kerültek ki. Pontosán ismerjük például az elemi iskolák magyar tanítóinak létszámát. Az impériumváltás előtt létszámuk 1 832 fő volt, 1923-ban már csak 650-en maradtak.⁵⁷ Sajnos a délvidéki magyar középiskolai tanárookra vonatkozóan nincsenek ilyen pontos adataink.

A kisebbségbe került délvidéki magyar *agrártársadalom* szerkezetére elsősorban nem a gazdasági folyamatok, hanem a jugoszláv állam által beindított, a földtulajdonviszonyokat átalakítani és egységesíteni szándékozó agrárreform gyakorolt hatást. Az 1918 utáni jugoszláv agrárreform elsősorban a nagybirtok nemzetiségi struktúráját és nagyságát változtatta meg alapvetően, de nem teremtett ugyanakkor erős magyar középbirtokos réteget, és konzerválta a magyar kisbirtokos (0-10 kat.h.) és földnélküli agrárnépességet. Így volt ez még akkor is, ha tudjuk, hogy gazdasági megfontolások miatt jelentősen lecsökkentették az agrárreform hatálya alá eső földterület nagyságát. Az eredetileg 942.969 kat.h. (542.646 ha), 410 darab száz kat.h.

⁵⁷ Magyar Országos Levéltár (MOL) Filmtár, 12486. 210. cím, 21.f.

feletti birtok esett volna a Vajdaságban az agrárreform hatálya alá. Ennek 42,55% - a volt községi birtok, 39,86%-a magántulajdonban volt, 8,35 %-a pedig a különböző egyházaké volt. A többi birtokot 4-1 %-os arányban a magyar állam, a városok, a bankok és alapítványok birtokolták. Az eredetileg az agrárreform hatálya alá eső magánbirtok területének 48,62 %-a volt magyar birtokosok kezében, 21,67%-t németek, 8,39%-át szerbek, 7,76%-át zsidók, a többit olaszok (6,87%), horvátok (6,63%) és románok (0,06%) birtokolták. Ebből végül is 336.886 kat. holdat (193 854 ha) osztottak szét, az eredetileg rendelkezésre álló terület mindössze 35,8%-át. A többi az eredeti birtokosok kezén maradt. A Bánátban a magyar parasztság 60%-a lett volna jogosult a földosztásra, a Bácskában pedig az 57 631 földnélküli 41,41%-a (23 863 fő) volt magyar. A földnélküliek mellett a rendeletek alapján az 1-10 kat.holddal rendelkező parasztgazdaságok is igényelhettek (volna) földet. A Bácskában eme birtokkategóriába tartozó gazdaságok tulajdonosainak 35,26%-a volt magyar.

Ha az agrárreform magyar birtokviszonyokra gyakorolt hatását szeretnénk összefoglalni, a következő főbb adatokat érdemes felidézni. A nem szláv igényjogosultak, köztük a magyarok egyáltalán nem kaptak földet. Jugoszlávia mintegy 14 millió hektár megművelhető területéből a meglehetősen elhúzódoó agrárreform során tulajdonost cserélt 2,5 millió hektár, a megművelt terület 17,8%-a. Boszniában osztották ki a legtöbb területet, 1 286 227 ha-t, míg Makedóniában és Koszovóban 593.117 ha-t, az egykori Osztrák-Magyar

Monarchiához tartozó területeken pedig összesen 555.137 ha-t osztottak szét. Az agrárreform hatálya alá eső 369 birtok közül 142 osztrák, 126 magyar, 50 olasz, 8 csehszlovák, 4 román, 3 német, 17 pedig egyéb állampolgárságú birtokos tulajdonában volt, azaz 310 birtok volt a 369-ből külföldi állampolgárságú birtokosok kezében. A magyar optánsok birtokaik 71,25%-át veszítették el (90 062 ha), a jugoszláv állampolgárságot választó magyar birtokosok pedig birtokaik 38,6%-át (20.622 ha). Összesen tehát 110 684 hektár korábban magyar tulajdonban lévő földet osztottak ki, ami azt jelenti, hogy az agrárreform során összesen kiosztott földterület 4,4%-a volt korábban magyar birtokosok kezén.⁵⁸ A reform körébe bevont birtokok között voltak, hogy csak néhány, a magyar történelemből jól ismert névre utaljunk: a Batthyányi, a Majláth, a Khuen-Héderváry grófi családok több tagjának szlavóniai birtokai. A Bánát legnagyobb földbirtokosa Csekonics András volt 32 272 kat. holddal, míg Léderer Arthur 6 210 kat holdjával csak Versec (12 656 kat.h.) és Nagykikinda (8 723 kat.h.) városok után következett. A két Karácsonyi fivér, Andor és Eugén egyenként 5 986, illetve 5 359 holddal rendelkeztek. Habsburg Frigyes főherceg 110 ezer hektáros baranyai, bellyei birtoka mellett, amelyet teljes egészében államosított-

⁵⁸ Nikola L. Gaćeša: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj. Novi Sad, 1968. 40-42. Uő: Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919-1941. Novi Sad, 1972. 279-282. Mijo Mirković: Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941. Zagreb, 1952. 80-81. Milivoje Erić: Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941. Sarajevo, 1958. 156-172.

tak, szinte eltörpült a Bácska legnagyobb földbirtokosának számító Szabadka város 33 042 kat.h. birtoka, avagy Chotek Rudolf csaknem 21 000 kat holdja. Bácska harmadik, illetve negyedik legnagyobb birtokosa a kalocsai érsekség, illetve Zenta városa volt 15 296, illetve 12 001 kat. holddal, ötödik legnagyobb birtokosként pedig Széchenyi Máriát tartották számon, birtokának nagysága 10 439 kat. h. volt. Dunđerski Gedeon, ugyancsak a Bácskában, 7 010 kat holddal rendelkezett a földreform előtt. A Muravidék legnagyobb földbirtokosa Esterházy Miklós volt, birtoka nagysága csaknem elérte a 16 ezer kat. holdat. A Muravidéken a Batthyány család hat tagja birtokolt 200 és 1 000 és hold közötti gazdaságot, Szapáry László 8 169 kat. holdat, Zichy Mária pedig ennél valamivel nagyobb területtel, 8 904 kat. holddal rendelkezett. Mint már utaltunk rá, a földreform hatálya alá eső terület nagysága abban az értelemben is változott, hogy a tulajdonos melyik állam, az SzHSz Királyság, avagy Magyarország javára optált. Sajnos az előbb felsorolt birtokosok közül nem tudjuk mindegyikről, hogyan döntött az állampolgárság megválasztásakor, úgy tűnik azonban, hogy közülük csak néhányan választották a jugoszláv állampolgárságot. Biztosan tudjuk, hogy a jugoszláv állam javára optált Szapáry László, Zichy Mária, Dunđerski Gedeon és Léderer Artur. A többiek, Habsburg Frigyes kivéve, aki osztrák állampolgár lett, a magyar állampolgárságot választották.

Nem feladatunk a jugoszláv agrárreform részletes elemzése, a Délvidék etnikai összetételének alakulása szempontjából mégis említést érdemel, hogy a földre-

form során földhöz jutatott 518 000 parasztcsalád közül 43 500 család volt összesen szerb, montenegrói, vagy elenyésző számban szlovén és horvát telepes. Közülük egyes adatok szerint 6 175, más adatok szerint pedig 6 912 családot telepítettek a Bácskába, Baranyába 235-öt, a Bánátba 8 384, a Muravidékre pedig 45 családot. Ha a bácskai telepesek magasabb adatát fogadjuk el hitelesnek, akkor a Délvidékre betelepített szláv telepesek, az ún. külső kolonista családok száma 15 576, ami azt jelenti, hogy összes telepes család 35,8%-át telepítették le a Délvidékre.⁵⁹

Az agrárreform utáni magyar földbirtokstruktúra egy 1938-ban, tehát már a reform lezárulása után készített jugoszláv felmérés alapján a következőképpen alakult a Vajdaságban (az adatok tehát Bácska, Bánát, Baranya és a Szerémség területére vonatkoznak): az összes megművelt föld 14,13%-a volt magyar kézen, ami az egyes területeken korántsem egyformán oszlott meg. A Bánátban ez az arány 8,25%, a Bácskában 22,89%, Baranyában 19%, a Szerémségben pedig, ahol egyébként is elenyésző számú magyar élt, 1,86% volt. A szlávok a vajdasági megművelt föld 52%-át birtokolták, a németek és a többi kisebbség pedig összesen 33,4%-át.⁶⁰

⁵⁹ A. Sajti Enikő: Délvidék 1941-1944. Budapest, 1987. 44-45., John R. Lampe: Yugoslavia as History. Columbia University Press, New York, 1996. 146., Göncz László: A muravidéki magyarság 1918-1944. Lendva, 2001. 224-225. Nikola L. Gaćeša: i.m.1968. 43-48., Uő: i.m. 1972. 391-394.

⁶⁰ Šandor Mesaroš: Mađari u Vojvodini 1929-1941. Novi Sad, 1989. 363.

A magyarok kezén maradt birtokok struktúrájára vonatkozóan sajnos nincsenek megbízható adataink, annyi azonban az eddig leírtak alapján is nyilvánvaló, hogy a több mint tíz esztendeig elhúzódó *jugoszláv agrárreform* az adott földterület újraelosztására koncentrált, amely *nem indukált a mezőgazdaságban modernizációs folyamatokat*. A tulajdonviszonyok kisbirtokok irányába történő elmozdításával jelentősen legyengítették a magyar úri birtokos réteget, a magyarság mezőgazdaságban dolgozó paraszti és földnélküli rétegei viszont semmit nem nyertek a reform során. Egyrészt az optálások következtében létszámában eleve jelentősen lecsökkent a 100 hektárnál nagyobb földdel rendelkező magyar birtokosok létszáma, másrészt a helyben maradt birtokos réteg, mint láttuk, birtokaik majd 40%-át veszítette el. Gazdasági helyzetüket nehezítette, hogy a megváltás igen elhúzódó folyamat volt, a magyar állampolgárok kártalanítása pedig hosszas pereskedés után sem rendeződött megnyugtatóan.

A délvidéki magyar kisebbségi társadalom elitje azonban a legnagyobb veszteséget a kiutasítások, az optálások és az áttelepülések, azaz *erőszakos vagy kevésbé erőszakos, de mindenképpen kényszer hatása alatt bekövetkező politikai beavatkozások, hatások* révén szenvedte el. Nemcsak a vesztes államokkal kötött békeszerződések tartalmaztak kisebbségvédelmi klauszulákat, hanem a megalakult államokat külön-külön is kötelezték a főhatalmak a kisebbségvédelmi szerződés aláírására. A jugoszláv állam végül is hosszas huzavona után, 1919. december 5-én, az osztrák békeszerződés elfogadása kapcsán deklarálta, hogy minden fenn-

tartás nélkül elfogadja az SzHSz Királyság és a főhatalmak közötti kisebbségvédelmi szerződést. A szerződés a délszláv állam egész területére vonatkozott, kivéve a 9. cikkelyt, amelynek érvénye csak az 1913. január 1. után szerzett területekre terjedt ki, vagyis a korábban, a Balkán-háborúk révén Szerbiához került albánok és macedónok által lakott területekre nem. Ez a cikkely kötelezte a kormányt, hogy biztosítsa a kisebbségek anyanyelvi oktatását, és előírta, hogy az oktatási vallási, jótékony célokra fordított állami költségvetésből arányos részt biztosítsanak a faji, vallási és nyelvi kisebbségek ilyen jellegű jogainak gyakorlásához. A kisebbségi szerződések tartalmazták a kisebbségek *optálási jogát* is. Ez azt jelentette, hogy az *egyén* dönthetett arról, hogy fel kívánja-e venni az új állampolgárságot, vagy a régit tartja meg, azaz nem az új államok, adott esetben nem a jugoszláv állam döntött arról, megadják-e az állampolgárságot a hozzájuk csatolt területek nem szláv lakosságának.⁶¹

A Svetožar Pribičević belügyminiszter által ennek nyomán kiadott jugoszláv optálási rendelet szerint azok, akik 1910. január 1-én a volt Osztrák-Magyar Monarchia azon magyarországi részein éltek, amelyek az SzHSz Királysághoz kerültek, az új állam teljes jogú állampolgárai lettek, azoknak, akik illetőségi jo-

⁶¹ Az optálási jogra lásd **Galántai József**: *Trianon és a kisebbségvédelem*. Maecenas, Budapest, 1989. A jugoszláviai kisebbségvédelemre különösen a 94-98. oldalak. A belgrádi kormányok, egyedül az utódállamok közül, az optálási jogra hivatkozva, annak lejártáig, azaz 1922. július 26-ig megtiltották a magyarok politikai, jogi, kulturális szervezkedését, és nem gyakorolhatták választási jogukat sem.

gukat ez után szerezték meg, kérvényezni kellett a jugoszláv állampolgárságot.

Az optálás jogának nemzetközi biztosítása egyáltalán nem zárta ki az optáltak elleni súlyos atrocitásokat, amelyek szintén hozzájárultak a magyar középosztály legyengüléséhez. A délvidéki optált magyar tisztviselőket például gyakran elbocsátották állásukból, sokakat az optálási határidő lejárta előtt mondvacsínált okokra hivatkozva kiutasítottak, ügyvédi irodáik, vállalataik, üzleteik élére szláv gondnokokat neveztek ki, vagy egyéb módon tették lehetetlenné életüket. A délvidéki, felvidéki, erdélyi 350-400 ezer kiutasított, menekült magyarországi befogadása, mint ismeretes, már-már megoldhatatlan feladat elé állította a magyar hatóságokat. 1921. július 23-án a Bethlen-kormány számos, előző korlátozó intézkedés után a menekültek beköltözésének ideiglenes betiltásáról rendelkezett, majd többszöri határidő módosítás után a tilalom határidejét 1922. március 31-ig meghosszabbította. 1924 után az optánsok már csak akkor telepedhettek le Magyarországon területén, ha lemondtak az anyaországgal szemben támasztott minden követelésükről, a kiköltözködés végső határidejét a két állam végül is 1930. nov. 1-ig meghosszabbította.⁶²

A terület szerb katonai megszállása után a Vajdaság közigazgatását átvevő Nemzeti Igazgatóság (Narodna uprava) első intézkedései közé tartozott az „idegen”

⁶² MOL K-26. 1920-XLIII-11206.; 9140.; Arhiv Vojvodine (AV) Banska uprava Dunavske banovine. II. Upravno odeljenje 1928-1941. F.126. II. 77334/1930.

vagyonok zár alá vétele, majd nacionalizálása. 1922-re alig maradt olyan pénzüintézet, vállalat, amely magyar kézen maradt. Ezt egyrészt úgy hajtották végre, hogy akik nem a megszállt terület lakosai voltak, azok vagyonát eleve zár alá helyezték, a helyi illetőséggel rendelkező magyarokat pedig egy mindmáig ismeretlen rendeletre hivatkozva arra kötelezték, hogy „megbízható szerbeket” válasszanak be a vállalatok, pénzüintézetek igazgatásába. Amennyiben ezt megtagadták, a vállalat saját költségére kormánybiztost neveztek ki az adott intézmény élére. Ennek következtében az 1920-as évek végére, Budapest támogatása ellenére, a korábban magyar kézben lévő 168 délvidéki bank, bankfiók, takarékpénztár és hitelszövetkezet vagy tönkrement, vagy pedig szláv kézbe került.⁶³

A magyar tisztviselők, közalkalmazottak, tanítók, tanárok, vasutasok elbocsátása 1919 elejétől vált egyre tömegesebbé. Míg a magyar kormány arra törekedett, hogy a békekötésig fenntartsa a terület közigazgatásának magyar jellegét, a jugoszláv kormányt az időközben megkezdődő béketárgyalások viszont arra inspirálták, hogy a katonai megszállást a gazdasági és közigazgatási pozíciók birtokba vételével erősítsék meg. A tisztviselői kar elbocsátását a hűségeskü megtagadásával lehetett indokolni. Az SzHSz Királyságban két alkalommal követelték meg a hűségesküt. Először 1918 novemberében, közvetlenül a terület katonai megszállása után a regionális kormányra, a Nemzeti Igazgató-

⁶³ MOL K-437. 1922-8-732.; 532.

ságra kellett felesküdni, pár évvel később pedig az 1921-es alkotmányra és a királyra. A Nemzeti Igazgatóság 1919. január 2-ai rendelete értelmében az eskü letétele nem érintette a tisztviselők állampolgári hovatartozását, de annak megtagadása azonnali elbocsátással járt. A Nemzeti Igazgatóság, olvashatjuk az említett határozatban, „nem gördít akadályt” az elbocsátottak Magyarországra történő átköltözése elé, de „nem garantálja, hogy a katonai parancsnokság a katonai érdekek szempontjából, forgalmi okokra hivatkozva a legfontosabb személyi szükségleteken kívül túlmenő szállításokat is engedélyezni fog.”⁶⁴ A gyakorlatban ez azt jelentette, mint a zombori, hűségesküt kollektíven megtagadó 58 vármegyei tisztviselő esete is bizonyította, hogy úgy dobták át őket a határon, hogy még a legszükségesebb ingóságait sem vihették magukkal.⁶⁵

Külön történet a MÁV 1 500 vasutasának elbocsátása. A vasutak 1920 elejéig valóságos *corpus separatumot* képeztek a Délvidéken. A fegyverszüneti egyezmény értelmében a szabadkai vasútigazgatóság területén szolgálatot teljesítő vasutasok 1920 januárjáig a magyar állam alkalmazottai maradtak, fizetésüket is Budapestről kapták, a szerb hatóságok a vasút bevételeit a magyar államkasszába fizették be, kinevezésekről előléptetésekről továbbra is a Magyar Államvasutak

⁶⁴ AV Narodna uprava za BBB. F. 76. 21/1919.

⁶⁵ MOL K-26. 1920-XLI-4209.; 8202. A kiutasítási rekordot minden bizonynyal egy martonosi nyugalmazott erdőfőtanácsos, Hooz Kázmér tartotta, akit a jugoszlávok 26-szor utasítottak ki, a magyar hatóságok pedig mindannyiszor visszatoloncoltak Jugoszláviába.

vezetői döntöttek. A magyar kormány és a különféle irredenta szervezetek Délvidékkel történő kapcsolattartásának egyik fontos bázisa a megszállt területeken szolgálatot teljesítő vasutasok voltak. A vasutasokat átvevő jugoszláv állam toleranciája akkor csökkent a minimálisra, amikor a szabadkai vasút igazgatóság magyar vasutasai is, tiltakozva a készülő igazságtalan békeszerződés ellen, csatlakoztak az országos vasutas sztrájkhoz. A szerb sajtó hol irredentának, hol kommunistának minősítette a sztrájkot, és Sándor régens úgy törte le a sztrájkot, hogy kéthónapos katonai szolgálatra hívta be országosan a vasutasokat, ami a szabadkai igazgatóság területén mintegy kétezer magyar vasutast érintett. Sajátos háttérét képezte a szabadkai behívásoknak a helyi rendőrlaktanya elleni támadás, amelynek két szerb rendőr esett áldozatul. A volt szabadkai magyar rendőrkapitánynak a magyar belügyminiszterhez intézett korabeli jelentése szerint a támadást az váltotta ki, hogy a régi rendőrségi állomány helyét „szerb és bunyevác söpredék, analfabéta elemek” foglalták el, akik inzultálták, ok nélkül tartóztatták le a magyarokat, gyakran félholtra verték őket. „A szerbek által megszállt Szabadkán a magyarság helyzete a megszállás napja óta fokozatosan súlyosbodott, s már folyó év (1921) április hó folyamán a megszálló csapatok, valamint a szerbek által kreált városi szláv hatóság részéről céltudatosan kifejtett hallatlan erőszakosságok következtében szinte elviselhetetlenné vált, s jelenleg fékeveszett terror uralkodik. A 'Sokol' egyesületnek szabadkai szláv elemekből összeverődött tagjai katonai támogatással tüntető felvonulásokat ren-

deznek, s ily tüntetések alkalmával 'vesszenek a magyarok' kiáltások mellett a magyar kereskedők kirakatait beverik, minden kereskedőt, vendéglőst kényszerítene arra, hogy táblát függessen ki a következő tartalmú felírással: 'beszéljétek a mi nyelvünket'. Ugyanilyen feliratokkal látták el a villamoskocsikat is. Újabban pedig az utcák magyar tábláit pusztítják el, s helyükbe szerb táblákat, szerb utca elnevezéssel helyeznek el. Így az elmúlt napokban többek között a Kosuth utcát elnevezték Sándor régens utcának. A város képe visszatükrözi a balkáni megszállók hű képmását, mindenütt pizok, rendetlenség, s Szabadka mai külső képe inkább emlékeztet Üszkübre, mint egy szépen fejlődésnek indult magyar vidéki városra.” - írta a főkapitány. A rendőrlaktanya elleni támadás során több száz szabadkai magyar tartóztattak le, akik közül például Bács Béla helyi földbirtokos nem bírta a kihallgatás során elszenvedett ütlegetést és kiugrott a városháza emeleti ablakából. Halálugrásának a jelentést író volt városi rendőrfőkapitány szemtanúja volt.⁶⁶

A társadalmi felemelkedés állami bürokráciához kötődő eddigi csatornái teljesen eltorlaszolódtak, s mint láttuk, éppen ezt a korábban a magyar államhoz kötődő középréteget érte a legérzékenyebb veszteség. Az új állam, annak ellenére, hogy nem rendelkezett elegendő számú képzett közigazgatási tisztviselővel,

⁶⁶ MOL K-26. 1920-XLI-994.; 4209.; 5859. Az iratot közli: Magyarok kisebbségben és szórványban. Szerkesztették: Bán D. András, Diószegi László, Fejős Zoltán, Romsics Ignác (főszerkesztő) és Vinnai Győző. Budapest, 1995. 425-429. Üszkü - Skoplje

nem tartott igényt a régi állam közigazgatásban jártas tisztviselői karára, és különösen a húszas években, gondolkodás nélkül megszabadult ettől a rétegtől. Úgy tűnik, hogy az „elcsatoltak első nemzedékének” középrétegei közül elsősorban *a mobilabb, piacképesebb ügyvédek és orvosok* tudták megőrizni korábbi társadalmi pozícióikat, ők lettek az első, politikailag is aktivizálható rétege a délvidéki kisebbségi társadalomnak. A magyarság kisebbségi alapon történő politikai aktivizálódása, a Magyar Párt 1922-ben történt megalkakulása egyúttal azt is jelentette, hogy a határváltozás ellenére sem szűnt meg a politikailag aktív középréteg Budapesttől történő anyagi függése. A harmincas évek elejéig, közepéig tényszerűen kimutatható a magyar kormány kisebbségi vezetőknek nyújtott rendszeres anyagi támogatása.⁶⁷ Ilyen értelemben a kisebbség csak nagyon lassan és nagyon esetlegesen tudta kiépíteni belgrádi kapcsolatait. A felsőfokú végzettséget szerzett magyar fiatalok stratégiája, mint látni fogjuk, azt mutatja, hogy *a kisebbségen belül nem alakult ki, nem alakulhatott ki egy újabb, a jugoszláv államhoz kötődő úri rend, köztisztviselői kar, a kisebbség mobilitásának fő célpontjává az egyházi és a piacképes (ügyvédi, orvosi, gyógyszerészi) pályák váltak.*

A vajdasági városok közül legdinamikusabban Újvidék lakossága emelkedett, amely az impériumváltáskor Szabadka után a második legnagyobb délvidéki

⁶⁷ A kérdést részletesen tárgyalja A. Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok szervezkedésének lehetőségei és korlátjai (1918-1941). *Regio*. Kisebbségi Szemle. 1997. 2.sz.3-30.

város volt. Fejlődésének közigazgatási központtá válása (1929-ben a Duna bánág központja lett) újabb lökést adott. Szabadka lakossága 1921-ben 90 961, Újvidéké pedig mindössze 39 122 fő volt. 1921 és 1931 között Újvidék lakossága 44,6 %-kal (!) növekedett és csaknem elérte a 64 ezer főt, miközben Szabadka lakossága éppen csak 100 ezer felé emelkedett.⁶⁸ Ezzel párhuzamosan *folyamatosan csökkent a délvidéki városok lakosságán belül a magyarok részaránya*. 1918 előtt a bánáti városok (Kikinda, Becskerek, Pancsova, Versec, Fehértemplom) egyikében sem volt magyar többség, arányuk azonban, hasonlóan a németek lakoságán belüli arányához képest, a szlávok javára folyamatosan csökkent. A Bánát legnagyobb városának, Becskereknek például 1910-ben 35,2 %-a volt magyar, 26,2 %-a német, és 36,4%-a szláv, 1931-re ugyanezek az arányok 27,9 %, 24,9 %, illetve 45,7 %-ra módosultak. Legdrasztikusabban a korábban vármegyei székhely Zombor magyar lakossága csökkent, itt részarányuk az 1910-es 32,9 %-ról 1931-re 18,1 %-ra változott. Az impériumváltás előtt még magyar többségű (58,7 %) Szabadkán a magyarok részaránya 41,4 %-ra csökkent, de még a csaknem színtiszta magyar (91,8) Zentán belül is tíz százalékkal csökkent a magyarok részaránya. A „szerb Athénként” számon tartott Újvidéken 1918 előtt a magyarok részaránya 39,7 % volt,

⁶⁸ A jugoszláv városok közül Belgrád fejlődött a legdinamikusabban, lakossága megkétszereződött, 1920 és 1931 között 111.739 főről 239.775 főre növekedett.

amely 1931-re 27 %-ra csökkent.⁶⁹ Ez egyrészt a nagyarányú szláv betelepülésnek, a fent említett Magyarországra történő kitelepüléseknek, valamint a magyar szakmunkás réteg főként Belgrádba és Zágrábba történő elvándorlásával hozható összefüggésbe. Az eredeti lakhelyéről elköltözött magyarok 90 %-a volt szakmunkás.⁷⁰

Az impériumváltás következtében középosztályának jelentős részét elvesztő magyar társadalom regenerálódása nem volt egyszerű. Mint már utaltunk rá, *a középosztály újratermelődésének közigazgatási csatornái teljesen elzáródtak* előttük. A rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy *a tudásalapú, az értelmiségi középosztályba történő felemelkedés* volt a jugoszláviai magyarok számára a leginkább járható út. Zágráb, Belgrád és Szabadka egyetemén, főiskoláin a terület visszacsatolásáig, azaz 1941-ig 500 magyar fiatal szerzett diplomát, azaz a jugoszláviai magyarság durván egy ezreléke. Sághy György, a Zágrábi Magyar Egyetemi Hallgatók kulturális egyesületének elnökének a magyar kormány számára készített statisztikája szerint 1924 és 1937 között a zágrábi egyetemen a magyar diákok közül 75 katolikus lelkész, 60 jogász, 52 gyógyszerész, 22 orvos, 10 tanár, 6 mérnök, 1 vegyész és 1 állatorvos végzett, míg Belgrádban 10 tanár, 8 orvos, és 7 mérnök, külföldön pedig 15 református lelkész szerzett diplomát. Az értelmiségi középosztály

⁶⁹ Csuka János: Kisebbségi sorsban. A délvidéki magyarság húsz éve (1920-1940). Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1996. 28-29.

⁷⁰ Uo. 65.

magyarországi szerkezetéhez képest feltűnő a Délvidéken a papi hivatást választók és a gyógyszerész diplomát szerzők magas aránya, s csak ezt követik a jogi, orvosi, tanári, mérnöki diplomások. Akárcsak Magyarországon, itt is feltűnő a közgazdák hiánya.⁷¹

Ugyancsak Sághy adatai szerint a zágrábi egyetemre az 1938/39. tanévre beiratkozott 17.300 hallgatóból mintegy 300 lehetett magyar. Ha Jugoszlávia egyéb egyetemeire beiratkozott hallgatók létszámát száznak vesszük, és hozzáadjuk a zágrábi magyar egyetemisták létszámához, akkor könnyen kiszámítható, hogy a 465 800 fős jugoszláviai magyarság esetében a harmincas évek végén 1 164 magyar lakosra jutott egy egyetemi, főiskolai hallgató. Ugyanez az arány Magyarországon ekkor már 759 volt.⁷² A hosszas huzavona után végül is nem Szabadkán, hanem Belgrádban, a belgrádi tanítóképző tagozataként 1932-ben megnyílt magyar tanítóképző vált a magyar értelmiség „újratermelésének” talán legszámottevőbb intézményévé. Az itt végzett, zömmel szegényebb rétegekből származó magyar tanítók létszámát forrásaink 250-300 közé teszik.

A délvidéki magyar értelmiség 1918 után végzett új generációjának csaknem felét a tanítók tették ki.⁷³ Így

⁷¹ A magyarországi értelmiségi középosztályra és általában a magyar társadalom korabeli szerkezetére összefoglalóan lásd Gyáni Gábor - Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó, Budapest, 1998., 236-252., illetve 159-306.

⁷² Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 181.

⁷³ MOL Filmtár. 12486. 210. cím.; MOL K-28 ME Kisebbségi o. 1939-R-20429. Csuka János adatai ezekkel lényegében megegyeznek. Csuka János: i.m. 15-16.,

módon, a délvidéki magyar értelmiség jelentős hányada *sem keresete, sem végzettsége, valamint azért, mert zömmel nők voltak, nem tartozott a középosztályhoz.*

A kreatív középosztályhoz tartozott a tényleges létszámánál jóval nagyobb szellemi, kulturális befolyással bíró újságírógárda, amelynek létszámáról szintén nincsenek pontos adataink. E réteg súlyát azonban az alapján felbecsülhetjük, hogy a harmincas évek elején a jugoszláv minisztertanács sajtóirodájának felmérése szerint 5 magyar nyelvű napilap, 11 magyar nyelvű hetilap és 13 időszak kiadvány jelent meg.⁷⁴ A zsidó és keresztény középosztály közötti feszültségek is elsősorban ezen a területen, és kevésbé például az ügyvédek körében volt megfigyelhető.

Tehát 1918 és 1941 között a délvidéki magyar társadalomra a legerőteljesebb hatást nem a természetes gazdasági, kulturális folyamatok, hanem a határváltozás által előidézett erőszakos politikai hatások és beavatkozások gyakorolták, s mivel középosztályuk korábban túlságosan is a magyar államhoz kötődött, az impériumváltáskor hangsúlyozottan kiszolgáltatott volt. Az új állam hirtelen és radikálisan fosztotta meg ezt a társadalmat eddigi, jórészt földhöz és államapparátushoz kötődő felső és középrétegeitől, úri középosztályától. Történt mindez egy olyan országban, amely

Uő.: A délvidéki magyarság története 1918-1941. Püski, Budapest, 1995. 398., valamint A. Sajti Enikő: Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában 1918-1941 Szeged, 1997. 87-88.

⁷⁴ Šandor Mesaroš: Položaj mađara u Vojvodini 1918-1928. Novi Sad, 1981. 367-371.

történelmi hagyományai miatt büszke volt arra, hogy a társadalmat nem szabdalták éles szociális különbségek és mentesek voltak a cím- és rangkórságtól. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a jelenség a jugoszláv társadalom premodern, fejletlen jellegével függött össze. Arról nem is szólva, hogy Magyarországhoz viszonyítva a délszláv állam jóval elmaradottabb gazdasági lehetőségei eleve szűkre szabták az államhoz kötődő felemelkedés lehetőségeit, de a kisebbségeket tudatosan is kirekesztették a jugoszláv államhoz kötődő, politikai megbízhatóság révén kiaknázzható gazdasági lehetőségekből. *A tudáshoz, iskolai végzettséghez kötődő pályák váltak a kisebbségi magyar társadalom mobilitásának legfontosabb célpontjává, az iskoláztatás stratégiai jelentőségűvé vált. A középosztály „újratermelődésének” lehetőségeit a délvidéki kisebbségi magyar társadalom alapvetően kis- és szegényparaszti, a társadalmi modernizáció, mobilitás szempontjából gyenge dinamikával rendelkező széles rétegei eleve komoly korlátok közé szorították, s akkor még egyéb, az új állam által mesterségesen felállított akadályokról nem is szóltunk*

Mint láttuk, az 1918-as első impériumváltás után a jugoszláviai magyar kisebbség történelmi középosztálya ugyan nem semmisült meg teljesen, de jelentősen meggyengült. *A mezőgazdaságból élő népesség beszorult a tradicionális gazdálkodás megújulni képtelen keretei közé, társadalmon belüli aránya egyébként is alig változott. A jórészt kisipari szakmunkás réteg tudása hirtelen felértékelődött, Jugoszlávia bármely pontján piacképes volt, és jórészt elvándorolt a fővá-*

rosba. A társadalmi hierarchia legalján helyet foglaló *magyar agrárszegénység pedig kiszorult mindenféle társadalmi felemelkedés lehetőségéből*. Nem volt elérhető számára sem az iskoláztatás, sem a vagyonosodás, sem a városokba történő áramlás következtében történő tömeges mobilitás.

* * *

1944 és 1947 között a fent vázolt folyamatoknál jóval radikálisabb állami, politikai impulzusok érték a magyar kisebbségi társadalmat, amit a magyar szociológiai irodalom alapján (Hankiss Elemér) joggal nevezhetünk a „társadalom szőnyegbombázásának”. E radikális társadalmi változások következtében a magyar kisebbség szinte teljesen elvesztette nemcsak gazdálkodáshoz, iparhoz, de kultúrához, és általában a szellemi tevékenység egyéb szféráihoz kötődő, az első impériumváltás során már jelentősen legyengített régi középosztályát, valamint a 20-as, 30-as években létrejövő tudásalapú új középrétegét. Csaknem kétszer annyian voltak kénytelenek elhagyni Jugoszláviát, mint 1918 után, a menekültek, kiutasítottak és kitoloncoltak létszáma csaknem elérte a 85 ezret (84 800 fő).⁷⁵ Egyes adatok szerint 5 ezren, más becslések szerint akár 40 ezren is áldozatul estek a bevonuló partizánok bosszújának.⁷⁶ Lényegében két réteg maradt „állva”, két ré-

⁷⁵ MOL XIX-A-1-n-“Z”-2106-1946. 4.d.; XIX-A-1-j-XXIII-11484-1946.

⁷⁶ A kérdést részletesen elemzi A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség: Magyarok a Délvidéken 1918-1947*. Akadémiai doktori értekezés. Szeged, 2001. Kézirat. 314-334.

tegből tevődött össze a magyar kisebbségi társadalom döntő többsége a negyvenes évek közepén: a mezőgazdaságból élő régi és a földosztás révén létrehozott új kisbirtokos rétegből. E nagyon is egysíkú társadalmi tagolódás egyöntetűségét lényegében csak a meglehetősen vékony, a kispolgári léthez közel álló magyar szakmunkás réteg, és a riadt városi kisegzisztenciák törték meg. *A középrétegek reprezentációja közvetlenül a második világháború után statisztikailag elhanyagolható mértékre zsugorodott.* Befejeződött a délvidéki magyar társadalom visszastrukturálása. Az államosítások, kisajátítások, elkobzások, kiutasítások, valamint a fent idézett nagyszámú menekülés révén teljesen elvesztette szellemi és gazdasági középosztályát, de nem modernizációs folyamatok révén, hanem *erőszakos állami beavatkozások, rezsimváltások következtében.* Megnőtt az új hatalommal szembeni kiszolgáltatottságuk, egyrészt azért, mert az anyaország keze jobban le volt kötve, mint korábban, másrészt mert a háború győztesei, elsősorban az Egyesült Államok és Anglia a kisebbségi jogoknak egyéni emberi, humanitárius szabadságjog tartalmat adtak, a Szovjetunió ilyen szempontból érzéketlen volt, a kollektív nemzetközi kisebbségvédelmet pedig elsodorta saját csődje és a háború.

A történelem gyakran paradox helyzeteket teremt. Az az állam, amely radikálisan lefejezte 1945 után a délvidéki magyar társadalmat, saját céljai elérése érdekében egyúttal új, az állami és párt bürokráciához kapcsolódó kisebbségi elitet teremtett. Ennek elemzése azonban már egy másik tanulmány tárgya lehet.